

સોલંકી કાલીન સિદ્ધરાજ જયસિંહ ના વિજયો

સિદ્ધરાજ જયસિંહ સોલંકી કાલીન યોદ્ધા અને સહુથી વિખ્યાત સોલંકી રાજવી હતાં તેમણે ઇ.સ. ૧૦૮૬થી ઇ.સ. ૧૧૪૩ સુધી ગુજરાત પર શાસન કર્યું. તેઓ ગુજરાતમાં પોતાના ઉપનામ 'સિદ્ધરાજ'થી વધુ ખ્યાતનામ છે. તેમનો રાજ્યકાળ ગુજરાતનો સુવર્ણયુગ ગણાય છે. મુસ્લિમ આક્રમકો સામે ગુજરાતનું પતન થયું તે પહેલાં આ છેલ્લું હિન્દુ સામ્રાજ્ય હતું. સિદ્ધરાજ જયસિંહનું રાજ્ય ખુબ જ વિશાળ હતું. તેમાં વર્તમાન ગુજરાતના બધાજ વિસ્તારો જેવાં કે કચ્છ, સૌરાષ્ટ્ર, ઉત્તર ગુજરાત અને દક્ષિણ ગુજરાતનો સમાવેશ થતો હતો. જયસિંહ એક ઉત્તમ યોદ્ધાની સાથે કુશળ રાજવી, પ્રજાપ્રિય નેતા અને કળા સાહિત્યના પારખુ હતા. તેમનાં સમય દરમિયાન ગુજરાતની કીર્તિ અને સમૃદ્ધિ શિખર પર હતી.

જન્મ અને બાળપણ:-

સિદ્ધરાજ જયસિંહના જન્મ વિશે જુદાંજુદાં ઇતિહાસકારો જુદાંજુદાં અનુમાનો કરે છે. કેટલાક ઇતિહાસકારોના મતે જયસિંહનો જન્મ પાલનપુરમાં થયો હતો. કેટલાક ઇતિહાસકારોના મતે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો જન્મ પાટણના રાજમહેલમાં જ થયો હશે, તેમ લાગે છે. એ સમયે પાટણ સોલંકીઓની રાજધાની હતી. સિદ્ધરાજના જન્મ સમયે સોલંકીઓ પાસે બહુ ઓછી સત્તા અને રાજ્ય હાથમાં રહ્યું હતું. સિદ્ધરાજ ફક્ત ૧૩ વર્ષના હતા ત્યારે તેમના પિતા કર્ણદેવનું અવસાન થયું. તેઓ બાળવયે ગાદી પર આવ્યા. તેમની સગીર અવસ્થા દરમિયાન તેમની માતા મીનળદેવીએ રાજમાતા તરીકે કાર્યભાર સંભાળ્યો હતો.

સત્તારોહણ:-

ઇ.સ. ૧૦૮૬ વિક્રમ સંવત ૧૧૨૦ના પોષ વદ તીજના રોજ શનિવારે સિદ્ધરાજ જયસિંહનો રાજ્યાભિષેક કરવામાં આવ્યો. રાજ્યારોહણના શરૂઆતના વર્ષોમાં તેમણે સોલંકી રાજપરિવારની વચ્ચે ચાલતા વિખવાદનો અંત લાવવામાં અને પોતાના હરિફોને દૂર કરવામાં ઘણી મહેનત કરી. જયસિંહના દાદા ભીમદેવને બે પત્નીઓ હતી. બકુલાદેવી (ચૌલાદેવી) અને ઉદયમતી. અમુક માન્યતા મુજબ ચૌલાદેવી કે બકુલાદેવી સોમનાથ મંદિરમાં દેવદાસી હતાં. આથી જ તેમનો પુત્ર કુમારપાળ રાજગાદી માટે અયોગ્ય ઠેરતા હતા. જયસિંહે પોતાના કાકા દેવપ્રસાદ અને તેમના પુત્ર ત્રિભુવનપાળને હંફાવીને પોતાનું સ્થાન મજબૂત કર્યું. દેવપ્રસાદ અને ત્રિભુવનપાળ બન્નેનું અવસાન રહસ્યમયસંજોગોમાં થયેલ હોવાનું મનાય છે. ઇ.સ. ૧૧૦૪ સુધી છેક ખંભાત સુધી તેમની સત્તા પ્રસરેલી દેખાતી હતી. આ સમય દરમિયાન જયસિંહે પોતાને સોલંકીવંશના નિર્વિવાદીત રાજવી તરીકે પોતાનાં પરિવાર, મંત્રીઓ અને પ્રજામાં પોતાને સ્થાપિત કર્યાં હતાં.

રાજ્યવિસ્તાર:-

ઇ.સ. ૧૧૦૮-૦૯ની આસપાસ તેમણે માળવાના સામંતપદને ફગાવીને પોતાને ગુજરાતના સાર્વભૌમ રાજવી જાહેર કર્યાં. તેમણે પોતાના માટે 'મહારાજાધિરાજ પરમેશ્વર'નું બિરુદ જાહેર કર્યું. આમ તેમણે ગુજરાતમાં પોતાની સર્વોચ્ચ સત્તા સ્થાપીત

કરી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહે તેના જીવનકાળ દરમિયાન સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ, ઉત્તર અને દક્ષિણ ગુજરાત, રાજપૂતાના, મેવાડ, મારવાડ, અજમેર તથા મધ્યભારત સુધી પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું હતું.

સૌરાષ્ટ્ર પર વિજય:-

ઇ.સ. ૧૧૧૪માં સિદ્ધરાજ જયસિંહે સૌરાષ્ટ્ર પર હુમલો કરી તેનાં રાજા રા'ખેંગારને હરાવ્યો. અને તેને કેદમાં નાખ્યો. તેણે સૌરાષ્ટ્રમાં આભિર વંધનો અંત લાવીને ત્યાં પોતાના સામંત તરીકે જૈન મંત્રી સજ્જનને નીમ્યો. આમ જીતાયેલ પ્રદેશમાં જૂના રાજાને સામંત તરીકે ચાલુ રાખવાની પરંપરા તેણે બંધ કરી. સૌરાષ્ટ્રના વિજયને યાદગાર બનાવવા માટે તેણે 'સિંહસંવત'નો પણ પ્રારંભ કર્યો. તેના જૂનાગઢ વિજય અંગે ઘણી દંતકથાઓ છે. એક કથા મુજબ જયસિંહે જૂનાગઢના રાજા રા'નવધણને નળકાંઠા નજીક પાંચાળમાં ઘેર્યો અને પોતાને નમન કરાવ્યું. આ અપમાનનો બદલો લેવાં નવધણે પ્રતિજ્ઞા કરી. જોકે તેને તે પૂરી ન કરી શક્યો. મૃત્યુ સમયે તેણે પોતાના ચારે પુત્રોને બોલાવ્યાં અને જે પુત્ર આ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવાનું વચન આપે, તેને જૂનાગઢની ગાદી સોંપવાનું કહ્યું. સહુથી નાના પુત્ર રા'ખેંગારે આ પ્રતિજ્ઞા પૂરી કરવા તત્પરતા દાખવી. આથી રાજગાદી તેને મળી.

જયસિંહ માળવાની ચડાઇ પર ગયા હતાં, ત્યારે ખેંગારે પાટણ પર હુમલો કરીને પાટણનો દરવાજો ભાંગ્યો. આ ઉપરાંત જયસિંહની વાગ્દત્તા રાણકદેવીને પણ પોતાની સાથે જૂનાગઢ લઇ ગયો અને તેની સાથે લગ્ન કર્યાં. જયસિંહ માટે આ અપમાન અસહ્ય હતું. તેણે જૂનાગઢ પર હુમલો કર્યો. ખેંગારના ભણીયાએ ખેંગારને દગો દીધો. જયસિંહનું સૈન્ય મધરાતે કિલ્લામાં પ્રવેશ્યું અને જૂનાગઢ જીતી લીધું. આ યુદ્ધમાં ખેંગાર અને તેના બન્ને પુત્રો હણાયા. જયસિંહે રાણકદેવી સાથે લગ્નનો પ્રસ્તાવ મુક્યો જે રાણકે નકારી નાખ્યો. રાણકદેવી વઢવાણ પાસે સતી થઇ.

બર્બરકનો પરાજય :-

ગુજરાતના ઉત્તરપૂર્વના આદિવાસી પદ્ધમાં વિવિધ આદિવાસી પ્રજા વસતી હતી, જેમને બર્બર કહેવામાં આવતા હતાં. આ જાતિનો નાયક રાજા બર્બરક ત્યાંની આસપાસની પ્રજા માટે ભયરૂપ થઇ પડ્યો હતો. તે મંદિરો તોડતો, તિર્થસ્થાનો અભડાવતો અને ઉપાસકોને રંજાડતો. જયસિંહે તેની સાથે યુદ્ધ કર્યું. ખુબ જ તુમુલ સંગ્રામ થયો. યુદ્ધમાં જયસિંહની તલવાર ભાંગી ગઇ. આથી તેણે બર્બરક સાથે મલ્લયુદ્ધ આરંભ્યું. બર્બરક શરીરમાં જયસિંહ કરતા ઘણો વિશાળ હતો. સ્થાનિક પ્રજા તો તેને રાક્ષસ જ માનતી હતી. જયસિંહે બર્બરકને પોતાના હાથમાં ભીંસી નાખ્યો અને બર્બરક બેભાન થઇ ગયો. જયસિંહ તેને મારી નાખવા ઇચ્છતા હતાં, પરંતુ બર્બરકની પત્ની પિંગલિકાએ જયસિંહ પાસે તેની પ્રાણચાચના કરી. આથી જયસિંહે તેને જીવનદાન આપ્યું અને ત્યારથી બર્બરક જયસિંહનો સેવક થઇને રહ્યો. જયસિંહે 'બર્બરજિષ્ણુ'નો ઇલ્કાબ સ્વીકાર્યો.

અન્ય ગુર્જર રાજવીઓનો પરાજય :-

ઇ.સ. ૧૧૨૩ પહેલાં તેણે ગ્વાલીયરનો વિસ્તાર રાજ્યમાં ભેળવી દીધો. ઇ.સ. ૧૧૨૭ પહેલાં અત્યારના કોટા સુધીનો વિસ્તાર તેના તાબામાં હતો. નડુલ સાથે પાટણની વંશપરંપરાગત દુશ્મની હતી. સિદ્ધરાજે નડુલના રાજા અશ્વરાજ કે આશ્વાકને હરાવીને પોતાનો સામંત બનાવ્યો. મારવાડના રાજાને હરાવીને તેના રાજાને પણ પોતાનો સામંત બનાવ્યો. આ ઉપરાંત જયસિંહે શાકંભરી અને જોધપુર રાજ્યમાં આવેલ કિરાડું જીત્યા હતાં. સપાદલક્ષના રાજા અજયરાજ પણ સિદ્ધરાજને તાબે થયો. અહીંના રાજવી અણોરાજ કે આનકને વશ કરીને સિદ્ધરાજે પોતાની પુત્રી કાંચનદેવીને તેની સાથે પરણાવી હતી.

દક્ષિણમાં 'પરમદીદેવ'નું બિરુદ ધારણ કરનાર વિક્રમાદિત્ય છઠ્ઠાને પણ તેણે હરાવ્યો. આમ, સિદ્ધરાજે અનેક નાના રાજવીઓને પરાજીત કરીને પોતાનું સામ્રાજ્ય વિસ્તાર્યું હતું.

માળવા પર વિજય:-

પાટણ અને અવંતી વચ્ચે વર્ષોથી લડાઇઓ ચાલુ હતી. સિદ્ધરાજ પહેલાનાં મોટાભાગના સોલંકી રાજવીઓ માળવાના સામંત હતાં. સિદ્ધરાજે શાસનની શરૂઆતના વર્ષોમાં આ સામંતપદ ડગાવી દીધું હતું. તેણે પોતાના કદર શત્રુને મહાત કરવા ખુબ જ લાંબી તૈયારી કરી. આશરે ત્રીસ વર્ષની તૈયારી બાદ તેણે માળવા પર હુમલો કર્યો. ઇ.સ. ૧૧૩૬માં તેણે આ વિજય મેળવ્યો. તે વખતે માળવાની ગાદી પર યશોવર્મા રાજ્ય કરતો હતો. સિદ્ધરાજને આ યુદ્ધમાં નહુલના રાજા, શાકંભરીના ચાહમાન રાજવી અને પંચમહાલનીભીલ સેનાનો સાથ મળ્યો. તેણે ઉજ્જૈનીનો ઘેરો ઘાલ્યો અને તેને જીતી લીધું. યશોવર્મા ભાગીને ધારા નગર તરફ ભાગી ગયો. સિદ્ધરાજે તેની પૂંઠ પકડી અને તેને ધારાનગરમાં ઘેર્યો. હેમચંદ્રાચાર્યે દ્રયાશ્રયમાં આ વિજયને આ મુજબ વર્ણવ્યો છે. 'ચટક પક્ષીનો શત્રુ શ્યેન જેમ ચટાકનાં બચ્ચાંને ઝાલે તે રીતે, નર્તકની પેઠે યુદ્ધમાં તલવારને નચાવનાર આ ચાલુક્ય વીર, જેને શરીરે રોમાંચ થતો હતો તેમણે રણક્ષેત્ર છોડી ધારામાં પેસી ગયેલા માલવપતિને જોતજોતામાં પકડી પાડ્યો.'

સિદ્ધરાજે માળવા જીતીને તેને પોતાના રાજ્યમાં ભેળવી દીધું. તેનો ઇરાદો માલવપતિ યશોવર્માને મારવાનો હતો. પણ તેમ કરતાં તેને પોતાના મંત્રી મૂંજાલે રોક્યો. આથી તેણે યશોવર્માને કેદમાં નાખ્યો. જીત્યાપછી પાટણમાં તેનું વિજય સરઘસ નીકળ્યું ત્યારે તેણે કેદી તરીકે યશોવર્માને હાથી પર બેસાડ્યો હતો. યશોવર્માને પદભ્રષ્ટ કરી ત્યાં મંત્રી મહાદેવને દંડનાયક નીમવામાં આવ્યો. હેમચંદ્રાચાર્ય સિદ્ધરાજના વિજયનો વર્ણન કરતા દ્રયાશ્રયમાં કહે છે કે, 'વિજેતા જયસિંહે જીતેલા કેટલાક રાજાઓને પંખીની પેઠે લાકડાના પીંજરામાં પૂર્યાં. કેટલાકને ગળે બળદની પેઠે લોઢાની સાંકળ નાખી; કેટલાકને પગે ઘોડાની પેઠે બેડીઓ પહેરાવી.' માળવાવિજયની સાથે મેવાડ પણ સિદ્ધરાજના સામ્રાજ્યનો અંગ બન્યું.

જયસિંહનું રાજ્યશાસન:-

સિદ્ધરાજ જયસિંહનો સમય ગુજરાતનો સુવર્ણયુગ ગણાય છે. જયસિંહે અનેક મંદિરો, મહાલયો, જળાશયો વગેરે બંધાવ્યાં. સતત યુદ્ધમાં મગ્ન રહેવા છતાં ગુજરાતનાં વેપાર અને વાણિજ્ય તેનાં સર્વોચ્ચ શિખરે હતાં. સિદ્ધરાજ વિદ્વાનો અને કળાકારોનો આશ્રયદાતા હતો. સમગ્ર ભારતમાંથી વિવિધ વિદ્વાનો તેના દરબારમાં આવતા હતાં. તેનો દરબાર અનેક વિષયો પરના વાદવિવાદ અને ચર્ચા માટે પ્રખ્યાત હતો. મૂળરાજે બંધાવેલ સિદ્ધપુરના રુદ્રમાળને તેણે સમારીને ફરીથી બંધાવ્યો. સિદ્ધરાજના પૂર્વજ દુર્લભરાજે પાટણ પાસે એક નાનું જળાશય બનાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજે તેની પુનઃરચના કરી તેને સહસ્રલિંગ એમ નામ આપ્યું. આ જળાશય અત્યંત ભવ્ય હતું. સિદ્ધરાજે આખા સરસ્વતી નદીના પ્રવાહને તેમાં વાળી હતી. તેની આસપાસ સહસ્ર શિવાલયોની કટિમેખલા હતી અને પ્રત્યેક શિવાલય વિશાળ હતું. તેના કાંઠા પર બ્રાહ્મણોના યજ્ઞકાર્યો માટે સત્રશાળાઓ, એકસો આઠ દેવીમંદિરો, વિષ્ણુના દશાવતારનું એક મંદિર અને વિશાળ મઠો હતાં. અણહિલવાડ પાટણ સિદ્ધરાજની રાજધાની હતી. પાટણ સમૃદ્ધિ, કળા અને સાહિત્યનું એક અગત્યનું કેન્દ્ર બન્યું હતું. પાટણ દેવાલયોની નગરી હતી. તેના દેવાલયોના શિખરો 'સૂર્યના રથની ગતિને પણ સ્પલિત કરે' તેટલા ઉંચા હતાં. પાટણની ફરતે કોટ હતો. તેનાં વેપારવાણિજ્ય અને આંતરાષ્ટ્રીય અગત્યતા ધરાવતાં ખંભાતના બંદર દ્વારા ખેડાતું વહાણવટું દૃષ્ટાંતરૂપ બની ગયા હતાં. ત્યાંના શ્રીમંતોના મહાલયની ફરતાં પુષ્પોથી લયેલાં ઉદ્યાનો હતાં. નગરનાં નરનારીઓ સંસ્કારી હતાં. સ્ત્રીઓ સુંદર, મધુર સ્વરવાળી, મિષ્ટભાષિણી અને કલાકુશળ હતી. લોકો ઉદાર, અતિશિપ્રિય, શૂરા અને સાહસિક હતાં.

સિદ્ધરાજ પાટણને વિદ્યાનું ધામ બનાવ્યું હતું. બધી પ્રવૃત્તિઓમાં વર્યસ્વ બ્રાહ્મણોનું હતું અને તેમને સવિશેષ ઉદાર રાજ્યાશ્રય મળતો. ભિન્નમાળ, કનોજ અને ઉજ્જૈનીના વિદ્વાનો પાટણ આવીને વસ્યાં હતાં. સરસ્વતીનદીને કાંઠે વિદ્યાભ્યાસ માટે મોટા મોટા મઠો બાંધેલા હતાં. ધારાનગરીના પતન પછી સિદ્ધરાજ મહારાજ ભોજનો ગ્રંથભંડાર લઈને આવ્યા હતા. ગુજરાતીના વ્યાકરણના નિયમો માટે તેમણે આચાર્ય હેમદંદ્રને ગ્રંથ લખવાની પ્રેરણા આપી. તેમની પ્રેરણાથી હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતી વ્યાકરણનો પ્રથમ ગ્રંથ 'સિદ્ધહેમ શબ્દાનુશાસન' રચ્યો, જે સિદ્ધરાજ અને હેમચંદ્રના સંયુક્ત નામથી 'સિદ્ધહેમશબ્દાનુશાસન' તરીકે ઓળખાય છે. દંતકથા મુજબ સિદ્ધરાજે આ ગ્રંથની રચના બાદ પોતાના અંગત હાથી પર આ ગ્રંથની સવારી કાઢી હતી. પોતાની પાલખીમાં આ ગ્રંથ મૂક્યો હતો અને પોતે શોભાયાત્રાની સાથે પગપાળાં ચાલ્યા હતાં. ગ્રંથ પર સફેદ છત્ર ઢોળવામાં આવ્યું. બે સ્ત્રીઓ તેને ચમ્મર ઢાળતી હતી. આમ સન્માનપૂર્વક ગ્રંથને કોશાગારમાં રાખવામાં આવ્યો.

સિદ્ધરાજ અને તેના મંત્રીઓ:-

સોલંકી સત્તાને દ્રઢ કરવામાં તેનાં મંત્રીઓએ મહત્વનો ભાગ ભજવ્યો છે. વળી, સિદ્ધરાજની બાળાવસ્થા દરમિયાન રાજ્યવહીવટ તેના મંત્રીઓને હસ્તગત હતો. આથી સિદ્ધરાજે સત્તા પોતાના હાથમાં કેન્દ્રીત કરવા ઘણી મહેનત કરવી પડી છે. તેનો સહુ પ્રથમ મંત્રી હતો સાન્તુ, જેણે મીનળદેવીને રાજ્ય ચલાવવામાં મદદ કરી હતી. સાન્તુએ માલવપતિ સાથે સંધી કરીને પાટણને બચાવ્યું હતું. સિદ્ધરાજ જયસિંહના અન્ય મંત્રીઓમાં મુંજાલ મહેતાનો સમાવેશ થાય છે. તેને મહાઅમાત્યનું પદ મળ્યું હતું. માળવાવિજય પછી મુંજાલે જ જયસિંહને માલવપતિ યશોવર્માની હત્યા કરતાં રોક્યાં હતાં. સાન્તુ પછી આસુક કે આશ્વક ઇ.સ. ૧૧૨૩માં મંત્રી બન્યો. તેના બાદ ગાગીલ મંત્રી બન્યો. એક વિશેષ નામ છે દાદકનું જે ઇ.સ. ૧૧૩૬ અને ઇ.સ. ૧૧૩૮માં મંત્રી બન્યો. તેણે જયસિંહને દરેક મહત્વના યુદ્ધમાં સાથ આપ્યો. આ ઉપરાંત અંબાપ્રસાદ અને કાક વગેરે તેના બ્રાહ્મણમંત્રીઓ હતાં. ખંભાતના સૂબા ઉદયન મહેતા તેમની જૈનધર્મ પ્રત્યેના પક્ષપાતને કારણે સિદ્ધરાજના રોષની અવગણનાનો ભોગ બન્યાં હતાં.

સંદર્ભગ્રંથ

૧. આચાર્ય, નવીનચંદ્ર આનંદીલાલ, ગુજરાતનો સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, યુની ગ્રંથ નિર્માણ બોર્ડ, અમદાવાદ, ૧૯૮૪.
૨. ઓઝા, ગૌરીશંકર, હિસ્ટરી ઓફ રજપૂતાના, રાજસ્થાન.
૩. 'પ્રબંધચિંતામણી, જૈન ગ્રંથમાળા' 'સં' ૧૧૨૦ વર્ષે પૌષ વદ્ય ૩ શનૌ શ્રવણનક્ષત્રે વૃષભગ્ને શ્રીસિદ્ધરાજસ્ય પદ્માભિષેકઃ।
૪. મુનશિ, કનૈયાલાલ માણેકલાલ, ગુજરાતની કીર્તિગાથા, અમદાવાદ, ૧૯૬૦.
૫. રોજગાર, શિવપ્રસાદ, ગુજરાતનો રાજકીય અને સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, અમદાવાદ, ૧૯૭૪.
૬. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર, ગુજરાતનો રાજકીય અને સંસ્કૃતિક ઇતિહાસ, ગ્રંથ.૯, ભોજે વિદ્યાભવન અમદાવાદ, ૧૯૯૭.
૭. શાસ્ત્રી, હરિપ્રસાદ ગંગાશંકર, ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, અમદાવાદ, ૧૯૬૪.

ડો.સુરેશકુમાર ચેલાભાઈ પટેલ
આસીસ્ટન્ટ પ્રોફેસર
ઈતિહાસ વિભાગ
શેઠ પી.ટી.આર્ટસ એન્ડ સાયન્સ કોલેજ,
ગોધરા

Copyright © 2012 - 2016 KCG. All Rights Reserved. | Powered By: Knowledge Consortium of Gujarat